

JOHANNA LINDBO

”OCH VI TRIPPAR IN I BERGETS SVARTA STRUPE”

En läsning av berg, sten och porös
temporalitet i Mare Kandres *I ett annat
land* och Stig Dagermans *De dömdas ö*

Den här artikelns rubrik är lånad från Mare Kandres (1962–2005) debut *I ett annat land* från 1984. Det är det unga berättarjaget som tillsammans med sin familj, bestående av två föräldrar och en syster, ”trippar” in i en grotta i sällskap med andra turister efter att ha färdats uppför bergets sluttning.¹ Berättelsen skildrar ett barns sinnliga perception av ett för henne främmande land, och mötet med berget är ett av alla de möten med mer-än-mänskliga arter berättarjaget erfar under den långa resan.² Nästan fyrtio år tidigare skrev Stig Dagerman sin febriga och surrealistiska roman *De dömdas ö* (1946) om några skeppsbrutna människor, strandsatta på en ö. Under några dagar får läsaren följa deras till synes hopplösa kamp för överlevnad i ett landskap som ter sig både främmande och ogästvänligt. Även i Dagermans landskap figurerar bergarter och expressiva, sinnliga möten mellan människor och det mer-än-mänskliga.

Trots stilistiska och genremässiga skillnader samt de många år som skiljer Dagermans och Kandres verk åt, finns flera gemensamma beröringspunkter som inte minst ur ett ekokritiskt perspektiv är intressanta att dröja vid. Det handlar om tematiken som behandlar erfarenheten av att uppleva ett för karaktärerna ”nytt” landskap, men också den språkliga intensitet och sinnlighet som skildrar dessa erfarenheter. Båda texterna fångar också ögonblicksupplevelser hos karaktärerna där världen framstår som närmast kosmisk och där den enskilda människans roll i denna oändlighet tycks obetydlig.³ Verken präglas av bildspråk vars egensinniga metaforik osäkrar gränser mellan mänskliga och mer-än-mänskligt och mellan nu och då i de framberättade världarna.

Vad som också blir märkbart är hur narrativen skapar olika perspektiv på det oorganiska ämne som bergarter utgör. Dess olika skepnader såsom klippavsatser, bergstop-

par, stenar och grottor ges olika grader av agentskap samt metaforiska och materiella betydelser för de mänskliga karaktärerna och berättelserna som helhet. Genom att läsa *I ett annat land* och *De dömdas ö* tillsammans uppstår en möjlighet att uppmärksamma och fördjupa förståelsen av litterärt återgivna bergskroppar och hur de kan ha en mer komplex funktion för den framskrivna världen och dess handling, än att enbart vara delar av en scenisk eller estetisk framställning. För litteraturvetenskapen är sådana läsningar givande eftersom de kan uppmärksamma de ofta svårgreppade relationerna mellan det mänskliga och mer-än-mänskliga som de fiktiva världarna indirekt skriver fram, men som också kan ge tillgång till nya aspekter av människoskap.

Syftet med den här studien är att uppmärksamma hur bergskropparnas materialitet gestaltas i de litterära verken, och hur denna materialitet samspelar med de mänskliga karaktärerna och deras perceptioner av den framberättade världen. Är det möjligt att läsa dessa oorganiska kroppar som agenser, och kanske rent utav medskapande element, i texterna och bärare av ytterligare narrativ om exempelvis evolution och kolonialitet? Och vad får detta i sådana fall för konsekvenser för förståelsen av relationen mellan mänskligt och mer-än-mänskligt i termer av tid, plats och tillhörighet?

I *Stone. An Ecology of the Inhuman* (2015) reflekterar Jeffrey Jerome Cohen över bergarters på samma gång inbjudande och svårfångade essens:

Stone does its own theorizing. Always on its way to artwork and to figuring speech, always a blunt challenge to those uses, the lithic is from a human point of view both material and metaphor, emblem and fact, a substance for philosophers, poets, masons. Stillness predominates. Water undulates, fire leaps, air is ceaseless in its agitations, but earth is that which stays put.⁴

I citatet beskrivs sten som något bestående och ursprungligt i kontrast till de flyktiga bidrag poeter, konstnärer och filosofer inspireras till av dess form och materialitet. Stenblocket ger upphov till både metaforiska och sakliga betraktelser och dess dubbelhet avslöjas i hur det trots sin tyngd och solida form tycks vara så svårfångat och mångbottnat i människans erfارande av det. Analysen kommer således att beröra både materiella och metaforiska aspekter av relationen mellan det mänskliga och det steniga mer-än-mänskliga. Därför består artikelns teoretiska ramverk av idéer och begrepp hämtade ur den materiellt ekokritiska myllan. Eftersom materiell ekokritik kan sägas föra samman delar av biosemiotik, biologi, posthumanism och den så kallade nymaterialismen kombineras flera vetenskapsområden och teoretiska inriktningar.⁵

Som del av min läsart inkluderar jag också en särskild uppmärksamhet gentemot det mer-än-mänskliga inspirerad av Robin Wall Kimmerer. Detta innebär att jag är särskilt observant på hur det mer-än-mänskliga gestaltas och vilka roller det ges i de litterära verken. Med hjälp av begreppet *berättande materia* försöker jag se bortom den av människan skildrade ”ytan” och även ta hänsyn exempelvis till ett bergs geologiska och spatiotemporala egenskaper. Bryologen Kimmerer framhåller den mer-än-mänskliga världen som bärare av berättelser. För att kunna lära sig att lyssna till den behöver hon också låta den berätta sin historia genom att tålmodigt försöka se världen ur dess perspektiv och i dess takt.⁶ Hon menar vidare att det krävs ett slags intimitet i relationen mellan människa och det mer-än-mänskliga och i min analys av Kandre och Dagerman tar jag således fasta på de olika sinnliga erfarenheterna som skildras i

relationen till berg. Inte bara seende uppmärksammas, utan smak, lukt och de taktila upplevelserna blir på så vis viktiga.

Det inledande avsnittet "Den svarta strupen" lyfter fram Kandres berättelse och det möte som skildras mellan en ung flicka och en grotta. Efter detta vänder jag mig till *De dömdas ö* och det uråldriga berg Dagerman gestaltar. Slutligen för jag en komparativ diskussion kring de två olika landskapens kopplingar till koloniala berättelser och hur de båda kan betraktas som två exempel på koloniala rumsligheter. Artikeln avrundas med en kort reflektion kring mina materiellt ekokritiska läsningar och hur denna läsart kan bidra till litteraturvetenskapen.

Den svarta strupen

Kandre var verksam som författare, musiker och bildkonstnär och hennes författarskap består bland annat av flera romaner och prosalyriska verk. Ett återkommande tema är barnets slitning mellan barn- och vuxenvärld och flickskapets smärtsamma komplexitet, något som ofta skildras genom ett suggestivt bildspråk. I essäerna "Det ler så mörkt i skogen" (1993) och "Fula flickor, masochism och motstånd. Samtidens kvinnliga stämmor" (1993) tar sig Ebba Witt-Brattström an denna tematik ur ett psykoanalytiskt perspektiv, där kvinnotillblivelse och moderskap står i centrum. Tidigare har framför allt Mattias Fyhr uppmärksammat Kandres koppling till en gotisk tradition. Fyhr pekar ut intertexter, motiv och estetiska element som både är inspirerade av gotiken och också bidragit till ett nyskapande.⁷

I min läsning ska varken flick- eller kvinnotillblivelsen i sig stå i centrum, utan ett slags tillblivelse som är kopplad till plats och det mer-än-mänskliga. Karen Barads tankar om att världen snarare än att bestå av självständiga och avskilda entiteter skapas genom intra-aktiva relationer präglar stora delar av de nymaterialistiska och materiellt ekokritiska teoribildningarna. Detta perspektiv formulerar en värld där mänskligt och mer-än-mänskligt inte står i kontrast till varandra och gränsdragningar mellan exempelvis människa-djur, kultur-natur och aktivt-passivt är oklara, uppluckrade. I stället förstås människan som *av* världen där företeelser ständigt omskapar varandra och är delaktiga i en gemensam tillblivelseprocess.⁸ Med andra ord är subjektet ständigt inbegripet i en föränderlig, intra-aktiv process *tillsammans* med andra entiteter, både materiella och diskursiva. I sin definition av detta blivande utgår Rosi Braidotti från Gilles Deleuze och Felix Guattari som trycker på vikten av att tillblivelse präglas av dynamiska interaktioner och flytande gränser.⁹ I en nymaterialistisk förståelse är blivandet inte begränsat till det mänskliga, även om det i en litteraturvetenskaplig kontext ofta kretsar kring en intra-aktion mellan mänskligt och mer-än-mänskligt. Intra-aktion och tillblivelse är hjälpsamma begrepp för mina läsningar då de belyser hur och varför protagonisterna upplever bergen såsom de gör, men också för att visa hur bergarterna skildras och framställs som aktiva.

Kandres *I ett annat land* består av tretton kortare prosastycken som i sin tur är uppdelade under sju övergripande rubriker; "I ett annat land", "Stjärnorna", "Om vintern", "Hjärtat", "I staden", "Flickor" och slutligen "Hetta". I flertalet intervjuer har Kandre berättat hur debuten bygger på barndomsminnen från när hon tillsammans med sin familj levde och reste i Kanada och Nordamerika.¹⁰ Eftersom författaren själv är tydlig med dessa geografiska kopplingar menar jag att det är rimligt att ta hänsyn till

detta i en analys, något som jag diskuterat djupare i en tidigare artikel.¹¹ Föreliggande analys är koncentrerad till det första prosastycket som följer på rubriken ”In i berget”. Här skildras en del av resan som leder till en turistattraktion, närmare bestämt en grotta med kalkstensformationer. Relationen mellan berget och de mänskliga karaktärerna skildras på vis som leder tankarna till liknande motiv i tidigare litteratur, men även i måleri och musik.

Ett tag tycker jag mig höra Astrids sällsynta skratt färdas genom mörkret som en vålnad, men vi fortsätter att dansa allt längre och djupare in i berget, och när det första valvet töjs ut över oss drar vi alla efter andan [...].

Vi är alla betagna.¹²

I citatet samverkar bilden av flickorna som dansar djupare in i berget med adjektivet betagna, och upprättar en förbindelse till begreppet *bergtagen*. I ett skandinaviskt, kulturellt sammanhang är *bergtagen* ett specifikt motiv i muntlig berättarkonst, lyrik och måleri. Det härstammar från sägner och folkloristiska myter om hur människor blev lockade in i berg och underjordiska grottor av andra väsen. Men historien om unga människor som försvinner in i berg är inte förbehållen en skandinavisk kontext och ett mer samtida exempel återfinns i Jane Lindseys roman *Picnic at Hanging Rock* (1967). Här skildras hur en grupp flickor från en internatskola går vilse under en picknick och spårlöst försvinner i bergsskrevorna vid en vulkanklippa i södra Australien. Berättelsen anspelar på flertalet föreställningar kring vildmark, oskuld och sexualitet och iscensätter också ett slags dualism mellan civilisation och vildmark ur ett postkolonialt perspektiv.¹³

I likhet med Lindseys roman återfinns i Kandres berättelse ett spel mellan de unga flickkropparna och den uråldriga platsen. När familjen i Kandres roman närmar sig grottsystemet beskrivs bergmassivet som präglad av mörker och med skrovlig yta. Berättarröstens återgivande av familjemedlemmarnas resa med bil upp för berget ger associationer till insekters rörelser, klättrande tar de sig ”surrande” upp.¹⁴ Kontrasten blir stor mellan det massiva, hårda berget och människornas surrande, lätta kroppar. Denna kontrast förstärks allt eftersom skildringen fortskrider. Erik van Ooijen dröjer vid landskapets ontologi i ”Regio alpina sterilis. Sten Selander i fjällen” och skriver att ”[L]andskapet föregår och överskrider alltid människans föreställningar om det”.¹⁵ Barnets far berättar om landskapets föränderlighet genom tiderna, och att det förr låg ett hav där nu en öken breder ut sig.¹⁶ De befinner sig på en mycket gammal plats, ett landskap som funnits där långt före dem själva och som befinner sig i ständig förvandling. Dess skrovliga yta överskrider människans surrande, sköra kropp och tid.

I studien *Stone. An Ecology of the Inhuman* skriver Cohen om sten som polykrona agenter som vid mötet med människor förmår överbrygga enorma tidsglapp.¹⁷ Bergarter kan förstås som bestående av sedimenterad tid; i dess olika avlagringar återfinns spår av tidens gång som i stenens materialitet förvandlats till plats. Det är alltså möjligt att läsa berget och grottan hos Kandre som taktill tid; i mötet med den skrovliga ytan erfar blicken och handen det förflutna. Tiden går att ta på, något som jag också kommer belysa i relation till Dagermans roman och karaktären Boy Larus då han smeksamt närmar sig berget.

Grottan familjen hos Kandre befinner sig vid består delvis av kalksten vilket är ett poröst material. Serenella Iovino diskuterar porösa bergarter i sin artikel om berätt-

tande materia.¹⁸ Iovinos betraktelser bygger på Nancy Tuanas begrepp *viscous porosity* som fångar hur alla kroppar är mer eller mindre elastiska och genomsläppliga.¹⁹ Porer, alveoler, blodkärls membran och bladens kloroplast är några exempel på kroppars porositet, vilket medverkar till föränderlighet av både positiv och destruktiv art. Inom materiell ekokritik nämns ofta begreppet *storied matter* för att uttrycka övertygelsen om att materia inte är tomt och historielöst stoff. Iovino utgår från Neapel och beskriver hur staden som plats är påverkad av de material som byggnader och offentlig konst består av, och hur det porösa materialet har förmågan att lagra stadens historia. Hon lyfter fram att porositeten inte enbart signalerar de genomsläppliga membran som existerar mellan vårt kött och den materiella världen som staden i detta fall utgör, utan också belyser banden mellan olika arters kroppar och de diskursiva världar de rör sig i.²⁰ Kalkstensgrottan bär också den på historia, en uråldrig geologisk berättelse om landskapets tillblivelse som lagrats i den porösa bergartens olika sedimentära skikt. Bakom strålkastarljus och glansiga biljetter finns fortfarande delar av denna uråldriga födelse kvar. Inuti grottan öppnar sig en temporal plats som utmanar människans linjära och kortsiktiga tidsuppfattning och erbjuder en annan tidskala där hon blir flyktig och näst intill osynlig.²¹ Men mötet mellan uråldrig geologi och nutida material som biljetter, tågagnar och belysning skapar också en annan dimension i berättelsen, där grottan framträder som del i en intra-aktiv process som blir till genom relationerna mellan då och nu, Barnet och berget samt stenen och de moderna mänskligt skapade tingen.²² Återigen vill jag uppmärksamma hur berget och dess grotta förkroppsligar såväl det förflutna som nuet och framtiden, men jag vill också poängtera att det är just i mötet och relationerna som detta blir synligt och kan skrivas fram.

När flickorna väl kommit upp till platån och grottans öppning, liknar Barnet sig själv och sin syster vid fåglar. En feber slår ut i deras leder när de hjular ”som örnar eller måsar över hetluften”.²³ I Kandres text kontrasteras turisterna, framför allt de båda barnens kroppar, mot berget genom val av verb och adjektiv: människorna surrar, hjular, fladdrar, lyfter, guppar, trippar, dansar, skälver och faller medan berget öppnar, höjer, leder, töjer, stiger, slår och ruvar. Berget beskrivs också med adjektiv såsom hög, stor, ärrig, gigantisk, mörk och orubblig medan barnen beskrivs med ord som sällsam, tyngdlös, raka, genomskinliga, torra och osynliga. I nordisk mytologi och folkloren kring bergtagning var det osynliga förknippat med trolldom, då människor som förtrollats eller förts bort av troll blev osynliga för andra människor när de släppts fria eller lyckats rymma.²⁴ De beskrivande orden förstärker även förståelsen av platsen som fossil och konstant till skillnad från de färska och förgängliga mänskliga kropparna, i ett tidsperspektiv som också innefattar geologiska temporaliteter.

[...] klarröda vagnar för leende människor i storblommiga klänningar, shorts och skjortor mot de svarta mynningarna.²⁵

[...] vi trippar in i bergets svarta strupe.²⁶

När de väl tagit sig in i grottan och stigit av tågagnarna tycks de omslutas av ett mörker, här och där upplyst av gula, röda och gröna strålkastare. Det blir plötsligt ”mycket lätt att gå” och de kan, som citerats tidigare, ”dansa allt längre och djupare in i berget”.²⁷

Det är värt att notera hur berättarrösten återger upplevelsen av grottan som något som blir lättare och lättare, från att först framkalla en viss oro. Tåget sägs jämra sig

och Barnet hålls nere av sin fars arm för att inte ramla ur. Men ju längre in i grottan de rör sig desto friare blir de i sina rörelser och rädslan rymmer lika mycket förtjusning som skräck när de vid låga räcken ”känner suget: vill falla”.²⁸ Återigen upprättas associationer till myter och tidigare berättelsetraditioner som å ena sidan mystifierar landskapet, i synnerhet berget, och å andra sidan förmanar läsaren att passa sig för infallet att plötsligt vilja kasta sig utför bergsknallar eller vattenfall. Vildmarken besjålas och blir till en osäker plats för människan. Men inte så mycket på grund av dess otillgängliga och möjligen farliga terräng, utan genom den aura av förrädiskhet som behäftar naturen, som lömskt lockar människor att falla, gå vilse eller drunkna. Föreställningarna om ett landskap bortom mänsklig kontroll går stundom hand i hand med den romantiska natursynens inslag av sublimitet och animism.²⁹ Hos Kandre är det kanske inte möjligt att tala om ren animism. Berget beskrivs som nämnts med adjektiv och verb som för tankarna till både mänskliga och mer-än-mänskliga varelser. Men där finns också ett mått av något större, där agensen härrör från något uråldrigt, en obestämd snarare än mänsklig kraft. Efter en, vad det förefaller, ganska kort visit inne i berget sker så följande:

Mörkret gör ont och har en metallisk smak, som blod. Det svider i ögonen [...]

Vi slungas upp genom bergets trånga trakéer, undan en tunga av mörker, och spottas äntligen ut.

Som små kärnor vilar vi sedan skälvande på klippavsatsen, osynliga och genomskinliga i solen.³⁰

Kontrasten blir skarp mellan tillståndet inne i den fuktiga grottan, vars svärta för karaktären är så påtaglig att hon tycker sig känna dess smak, och tillståndet utanför. Att smaken av mörkret är metallisk och påminner om blod stärker bilden av grottan inte bara som kropp, utan likt ett matsmältningssystem. Berget och dess grotta framstår som en hungrig varelse, vars relation till barnet bygger på metaboliska rörelser. Formuleringen ”bergets trånga trakéer” bidrar till ytterligare ett slags kroppslighet, eftersom trakéer syftar på andningsorgan hos leddjur. Men i stället för en metabolisk sammansmältning i berget upplever Barnet hur hon och systemen spottas tillbaka ut ur grottans mörker för att bli liggande, genomskinliga och upplysta av solen där utanför. Här finns ingen intimitet att söka, ingen sammansmältning att ingå. Förtroligheten med platsen är utom räckhåll för Barnet som, tillsammans med de andra turisterna, blir ett slags inkräktande art som resolut spys ut.

Osynlighet och genomskinlighet i kombination med solljuset och bergtagningsmotivet skapar en mångbottnad bild av turistande flickors kroppar. I *Playing in the Dark* skriver Toni Morrison om hur vithet överdrivs till den grad i viss litteratur att den nästan blir hyperbolisk men att den också ofta konnoterar något meningslöst, fruset och beslöjat.³¹ Vithetens många konnotationer inom västerländsk kultur och konst bygger på föreställningar om oskuld, transcendens och renhet. De är alla viktiga element att reflektera över i en analys som intresserar sig för hur koloniala berättelser och turistnarrativ indirekt kan spela roll i ett skönlitterärt narrativ. Ett sådant bildspråk kan förstås beslöja frågor om ansvar och skuld; de ljushyllta, genomskinliga kropparna lämnar inga avtryck.³² När Barnet kastas ut ur berget blir hon en kärna, eller ett frö, som lämnas i den starka solen, med minimala chanser att gro. Detta skeende kan i

Kandres berättelse förstås på ett dubbelt vis och jag ser att problematiken som skildras snarare rör behovet av att känna tillhörighet än frågan om skuld. Medan en bildspråksanalys på goda grunder kan fånga upp hur vithet konstrueras som oskuldskraft berättar också stycket om ett avvisande. Då Barnet kastas ut från den massiva bergskroppen nekas hon intimitet och tillhörighet med landskapet samtidigt som narrativet trotsar den koloniala, antropocentriska förståelsen av landskap som något passivt att erövra, äga och bruka.

Bergets hårda hölje

I Kandres *I ett annat land* får läsaren följa med karaktärerna in i berget som skildras som en kropp med strupe, andningsorgan och med doft av blod. Kalkstensgrottan lever och spottar ut flickan genom en aktiv handling av förskjutning. Landskapet i Stig Dagermans roman *De dömdas ö* beskrivs först och främst genom färger och former. Ön är ”denna sandbeströdda stenkula rusande genom världsbrunnen” vilket frammanar en kosmisk bild av tillvaron där tron på människans centrala betydelse ifrågasätts.³³ Här tränger karaktärerna inte in i berget, som i stället skildras utifrån och ofta med fokus riktat bortåt, från själva bergskroppen. Men berget och dess topp har ändå en central plats i berättelsen genom sin funktion som utkiksplats och sin ogenomträngliga och tysta massa:

Då trevade han med fingrarna sakta över ojämnheterna och blundade och försökte domna bort och bara leva i sina fingrar för att liksom bli i stånd att med sin känsla tränga innanför det hårda höljet och avslöja det som levde där inne, försöka avlyssna den ton som detta i stenen innestängda ännu måste ge ifrån sej efter miljoner år av fångenskap.³⁴

Det är den unge flygsoldaten Boy Larus som förtvivlat söker efter någon form av gensvar från berget han ligger på, men trots försöken att sluta ögonen och ”domna” bort, öppnar sig inte denna massiva kropp av sten för honom. Ytans ojämnheter känns igen från berget i Kandres debut och även här bidrar skrovligheten till associationer av något uråldrigt och samtidigt levande. Genom att blunda och försöka slappna av verkar Larus nästan sträva efter att själv bli så lik berget som möjligt, uppgå i det, bara hans taktila sinne lyckas överbrygga gränsen dem emellan. Men det går inte, endast aningen om att där finns något värt att avslöja dröjer sig kvar. Stycket skildrar en intimitet mellan det mänskliga och bergets kropp som för tankarna till grottmålningarnas spår av mänsklig aktivitet. En hand som pressas mot stenens yta och som enligt Cohen uttrycker en längtan eller åtrå efter stenens uthållighet.³⁵ Genom handen söker Larus efter bergets vara, och detta i en situation han redan vet är dömd att leda till hans undergång. Scenen skriver ur detta perspektivet fram det glapp som finns mellan människans upplevda tidsrytm och bergets långsamma och till synes eviga. Denna reva i temporaliteten tycks för en kort stund sluta sig då karaktären Tim Solider är på väg upp mot platån och matt av törst och hetta faller omkull i gräset:

I en oändlig skräckvision upplevde han evigheten, tiden försvann, rummet försvann, han var inte människa längre, inga egenskaper fanns längre till, vad var handlingar för något, färger suddades ut, ljud förstummades, tankar tänktes inte längre, ord kunde ingenting

uttrycka, ytor förlorade sina gränser, nu stelnade allting, bara han själv, ett anonymt väsen, krälade på ormars vis oförtrutet genom denna fasansfulla vidd, utan att komma varken fram eller tillbaka eftersom alla riktningar och väderstreck gått förlorade.³⁶

Stycket kan, som Agneta Pleijel framhållit, läsas som en skildring av hur skrällen avhumaniserar människan och förvrider hennes upplevelse av omvärlden.³⁷ Men jag vill också peka på hur berättelsen här skriver fram en tidsuppfattning bortom det mänskligt greppbara. Som van Ooijen argumenterar för kan insikten att vår tidsrytm sammanfaller eller korsas med en geologisk, främmande tidslighet vara omskakande.³⁸ I *De dömdas ö* är det inte bara temporaliteten utan även spatialiteten som förändras, genom de förlorade väderstrecken och ytornas förlorade gränser. Soliders upplevelse av tid och plats rubbas så till den grad att han tycker sig känna evigheten. Att detta sker under hans vandring upp längs bergssidan påminner om det tidigare citatet där Larus befinner sig uppe på platån och söker efter platsens uråldriga hemligheter.

Tom Karlsson beskriver den dagermanska ön som en ren *tabula rasa* där författaren är fri från ansvar inför eventuella felaktigheter. Karlsson stödjer delvis sitt resonemang på en text där Dagerman ska ha uttryckt att ön är fri från socialt och historiskt arv. Dessutom menar Karlsson att ön saknar detaljer.³⁹ Ön kan visserligen mycket väl betraktas som ett litterärt experiment. Men utifrån ett teoretiskt perspektiv som uppmärksammar berättelsens mer-än-mänskliga element haltar tolkningen av den som en historielös plats. Tvärtom blir det tydligt hur ön kryllar och sjuder av liv i olika former som ur andra erfarenhetshorisonter också bär på historia. Diana Coole och Samantha Frost hävdar i sin introduktion till antologin *New Materialism. Ontology, Agency, and Politics* (2010) att ”materiality is always something more than ‘mere’ matter: an excess, force, vitality, relationality, or difference that renders matter active, selfcreative, productive, unpredictable”.⁴⁰ Trots sin oorganiska sammansättning träder bergen, i både Kandres och Dagermans berättelser, fram som en sådan vitalitet.

Bergen hos Kandre och Dagerman antyds äga någon form av uråldrig agens vars kraft i Dagermans roman handlar om en tyst, oåtkomlig kunskap. För det ekokritiska fältet har Aldo Leopolds skrifter varit viktiga och i essän ”Thinking like a mountain” går att läsa följande: ”[o]nly the mountain has lived long enough to listen objectively to the howl of a wolf”.⁴¹ Leopold tillbringade en tid i New Mexico och delar av skildringen äger också rum där, och kanske är det inte en slump att utsagan så tydligt påminner om Tewafolkets talesätt ”pin peye obe”, med andra ord *se till berget*. Greg Cajete beskriver uttrycket som en påminnelse till människan att söka det längre och djupare perspektivet för att förstå hur våra handlingar påverkar efterföljande generationer.⁴² Både Cajetes och Leopolds resonemang kan relateras till hur karaktärerna Larus och Solider vittnar om en särskild förmåga eller kanske snarare egenskap, hos berget. Denna egenskap handlar om att kunna omfatta ett överblickande helhetsperspektiv på omvärlden och hur berget tack vare sin oorganiska och för människans sinne långsamt framväxande materialitet befinner sig i dåtid, nutid och framtid på en och samma gång. Kanske är detta den evighet Solider erfar ett kort ögonblick; en svindlande känsla av att befinna sig i en uråldrig och konstant tillblivelseprocess. Berget med sin vida platå är inte den enda kropp av sten som finns skildrad i *De dömdas ö*. Av en händelse upptäcker de skeppsbrutna en vit klippa under sanden vid den plats de har sitt läger. Denna klippa kommer att tillskrivas en starkt symbolisk roll i den tidigare

Dagermanforskningen och i följande avsnitt lyfter jag fram dess betydelse, vid sidan av bergets, för en läsning av romanens koloniala element.

En öde ö och ett kartlagt land. Koloniala rumsligheter

De världar som skapas i Kandres och Dagermans narrativ ter sig geografiskt mycket olika. I *I ett annat land* återfinns ett ofta vidsträckt och skiftande fastland där vägar, skyltar och hus tydligt indikerar en mänsklig närvaro. I berättelsen om de skeppsbrutna är scenen annorlunda. Här finns en ö som är omsluten av hav och där inga spår av tidigare mänskliga bosättningar möter karaktärerna. Likväl finns där gemensamma nämnare; växtlighet och biotoper skiftar, karga berg samsas med skogar, torra heta partier bryts av salta havsbryn. Dessutom ska jag visa hur dessa landskap delvis kan läsas som platser formade genom en kolonial historia där metaforiska, rumsliga och temporala aspekter spelar in, aspekter som i skildringarna ofta är knutna till sten och berg.

I Dagermans *De dömdas ö* har himlen och horisonten en viktig plats i skildringen av landskapet karaktärerna befinner sig i. Dess vidsträckta yta, färgskiftningarna och dagrytmer beskrivs ofta och omsorgsfullt. För att kunna erfara denna panoramavy behöver karaktärerna ta sig uppåt på ön och på så sätt tillskans sig en överblick. I *Utsikt från en bergstopp. Jean-Jaques Rousseau och naturen* (2017) begrundar Björn Billing upplysningstidens vurm för alper och bergstoppar.⁴³ Här berättas hur Rousseau låter sin karaktär Saint-Preux beskriva sin vandring bland bergen som var han ”den förste att beträda denna mark där allt är nytt”.⁴⁴ Bedriften att ha klarat den fysiska utmaningen tillsammans med det fågelperspektiv som höjden möjliggör tycks skapa en mångbottnad känsla av både förundran och erövring av detta ”nya” och orörda. Upplysningstidens naturskildringar kan länkas samman med de för tiden populära reseskildringarna, som i sin tur bär spår av Europas koloniala projekt.⁴⁵ Men panoramavyn är fortsatt aktuell inom litteraturhistorien som ett stilistiskt grepp, och i en av alla de otaliga skildringarna av utsikten i *De dömdas ö* används metaforiska hästar och får för att beskriva gryningen:

[...] kvar blev endast en stingande blåhet som snabbt spred sej under havets yta från bågens ömkliga segment och sedan plötsligt lyftes upp i dagen som ett nät som halas upp i båten. Det dagsblå gjorde sin entré och molnens vita morgonhästar sträckte trötta ut sej i sitt lopp mot horisonten, in rullade de runda fären, lättjefullt betande i den mycket heta solen, nu en ensam eldballong som sakta svälde av sin egen hetta.⁴⁶

Fokus ligger här inte enbart på hästarnas lopp; himlen och solen blir genom metaforerna föränderliga. Bildspråkets flöde av stingande blåhet, vita morgonhästar, runda får och en eldballong blir nästan övermäktigt i sin associationsrikedom, där bild staplas på bild för att beskriva ett skeende; gryningen. Sten Pultz Moslund använder begreppet *egocentric deixis* för att beskriva imperialistiska representationer av plats och rumslighet i språket. Det handlar om hur ett koloniserande subjekt transformerar hela världen genom att relatera allt till sitt eget perspektiv.⁴⁷

Dagermans panorama gestaltas utifrån en extradiegetisk berättarposition som gör det omöjligt att avgöra vem som betraktar, men i valet av metaforer återkommer referenser som placerar det framskrivna landskapet i en västerländsk idéhistoria. Molnen i form

av vita hästar ger associationer till den grekiska mytologin där hästar drog Apollons vagn över himlavalvet.⁴⁸ De inrullande fåren frammanar herdediktningens estetik, och solens heta, svällande eldballong frammanar ett heliocentristiskt element härrörande från upplysningstiden. Scenen blir näst intill en provkarta eller kenning över litterärt bildberättande, vars svulstighet ger den barocka drag där det mer-än-mänskliga ikläds antropocentriska attribut och det ”främmande” förklaras genom västerländsk högkulturell estetik. Scenen gestaltar en spatiotemporal rumslighet som möjliggörs av bergets geografiska läge och berättarröstens metaforiska bildspråk vars intra-aktion skapar denna plats av det förflutna, nuet, människan och det mer-än-mänskliga.

Reseskildringen som genre kan också anas i Kandres *I ett annat land*, som delvis gestaltar en resa genom en kontinent som blivit hårt ansatt av kolonialismens följder och som stundtals uppmärksammar olika element av turism. Exploatering av naturen diskuteras av Anne Heith i *Experienced Geographies and Alternative Realities. Representing Sapmi and Meänmaá* där hon sätter det i samband med turismen och en västerländsk livsstil.⁴⁹ I Kandres landskap syns denna exploatering eftersom grottan förvandlats till ett konsumistiskt jippo med vykortsförsäljning och biljettköer:

Vi köper vykort, färgsprakande klubbor, broschyrer och nyckelringar i de timrade stugorna, står på tå framför kikarna och känner ögongloberna falla in mot de kupade, smutsiga okularen.

Astrid och jag är två fåglar.

Vi hjular som örnar eller måsar över hetluften och förlorar all känsl, och en tung, klar feber slår ner i händer, fötter och leder.⁵⁰

Souvenirer och godis överglänser berget och inne i grottan har lampor monterats på väggarna. Färgerna rött, gult och blått lyser upp delar av grottan och kalkstensformationerna, som är namngivna bland annat ”Prinsen”, ”Kungen” och ”Törnrosa”.⁵¹ Genom att ge formationerna antropocentriska namn som kan relateras till sagor och berättelser från en västerländsk tradition omskapas upplevelsen av dem vilket över-skuggar dess egna, berättande materia av tillväxt, fossil och sedimenteringar. Berättelsen om grottan gestaltar på så vis ett intra-agerande moment där den berättade upplevelsen av denna präglas av mötet mellan turismens mekanismer, grottans materialitet och Barnets sinnliga erfarenheter. Samtidigt återfinns där ett subtilt moment av ytterligare trots mot ett antropocentriskt och kolonialt perspektiv. Uppe på platån erbjuds turisterna att betrakta världen genom kikare, och återigen blir panoramavyn och dess överblickande perspektiv aktuellt för den här analysen. Men där blicken hos Dagerman tillåts att lugnt betrakta och omformulera landskapet genom antropocentriska associationer tycks blicken i Kandres skildring hindras av en smutsig lins. Istället för att människorna på avstånd blickar ut över ett för dem tomt och främmande landskap låter berättelsen de båda barnen förkroppsliga detta fågelperspektiv då de hjular som örnar. Det är således inte genom blicken utan med hjälp av hela sina kroppar som de erfar platsen.

Sista delen av *De dömdas ö* heter ”Kampen om lejonet” där en vit klippa skildras, en klippa som i tidigare forskning tolkats i ljuset av verket som en politisk idéroman.⁵² Särskilt omskriven är karaktärernas diskussion om vad som ska ristas in i den vita klippa de gemensamt grävt fram på stranden. Målet tycks vara att lämna något bestående efter sig, då de skeppsbrutna inser att de inte har lång tid kvar att leva. Men

snarare än att fokusera på vad bilden är tänkt att representera vill jag här avslutningsvis betona det faktum att den aldrig blir till. Planerna på ingraveringen handlar enligt Rikard Apelgren om ett sätt att försöka skapa mening i en meningslös tillvaro, vilket han också poängterar misslyckas i romanen.⁵³ Ur ett materiellt ekokritiskt perspektiv är denna meningslöshet däremot inte så säker, när ön i sig själv bär på mening. Den vita stenkroppen behöver inte bära konturerna av en symbolisk bild för att betyda något, och planerna blir istället exempel på ett imperialistiskt element i romanen. De mänskliga karaktärerna när ett behov av att göra anspråk på platsen, att bli en del av den, som kan associeras till andra liknande rituella handlingar såsom att fästa flaggor på bergstoppar eller namnge platser och växter efter deras ”upptäckare”. Men eftersom ön redan är en intra-aktiv plats vars tillblivelse bygger på kretslopp, tid, klimat och olika former av liv kommer de strandsatta att bli en del av ön. Men de blir det på öns egna villkor. Genom sina kroppars förmultning kommer de långsamt förändras, men också förändra ön och likt berg bär fossil och sedimenterad tid kommer havsbottnar och stränder snart att bära spår av de sju människorna.

Avslutning

Med mina materiellt ekokritiska läsningar av Kandre och Dagerman har jag visat hur litterärt återgivna bergarters materialitet påverkar berättelserna på vis som vid en första anblick inte varit självklara. Inledningsvis förklarade jag ett slags metodologi där jag som läsare försöker se bortom den av människan framställda ”ytan”. Detta för att också inkludera de litterärt skildrade mer-än-mänskliga objekten och arterna som potentiella bärare av andra berättelser. När dessa uppmärksammas kan också romanens övergripande narrativ fördjupas då andra, mer-än-mänskliga tider, rum och materier intra-agerar med de mänskliga. Genom att belysa de oorganiska kropparna i de valda verken, och hur de skrivs fram, har nya skikt av romanerna blottlagts som berör ekologi, modernitet och kolonialitet.

En läsart som förenar estetik och ekologi kan tillföra litteraturvetenskapen en sensitivitet menar Erin James, och är givande för läsningar av olika litterära former och gener.⁵⁴ Med hjälp av analyserna av Kandre och Dagerman blir det möjligt att förstå litteraturvetenskapens förmåga att visa hur litteraturen bär på många meningssmögigheter, där även relationen med det mer-än-mänskliga ingår, trots att den inte är explicit. Det är till exempel genom den steniga, oorganiska materia som de olika koloniala, men också geologiska berättelserna, i romanerna blottas. Förståelsen för vilka roller och betydelser naturen spelar i litterära verk fördjupas, och ur ett materiellt ekokritiskt perspektiv framstår bergartens stela och för människans tempus oföränderliga kroppar som något högst levande. Dess materia kan, om den uppmärksammas, berätta om helt andra perspektiv på världen än den mänskliga myopiska blicken och linjära tidsuppfattningen kan greppa.

Bergen i *I ett annat land* och *De dömdas ö* tillför således viktiga element av porösa spatiotemporala egenskaper som sammanför rum, tid och materialitet i romanerna. Att kunna finna berättelser och agens där vi tidigare inte uppmärksammat dem ger med andra ord en djupare förståelse för litteraturens många lager och möjligheter, men också nya aspekter av människan som intimt intrasslad med det mer-än-mänskliga och som *av världen*.

Noter

- 1 Mare Kandre, *I ett annat land* (Göteborg: Bokförlaget Thorén & Lindskog, 2018), 12.
- 2 Begreppet mer-än-mänskligt används ofta av ekokritiker och posthumanister istället för icke-mänskligt då det sistnämnda har en tendens att definiera andra arter utifrån människan med hjälp av negationer. I min analys inbegriper det mer-än-mänskliga inte enbart andra djurarter utan också andra materier och kroppar såsom mineraler och bergarter.
- 3 Stig Dagerman, *De dömdas ö* (Stockholm: Norstedts, 2015), 12; Kandre, *I ett annat land*, 15.
- 4 Jeffrey Jerome Cohen, *Stone. An Ecology of the Inhuman* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2015), 135.
- 5 Teoretiker som ofta räknas till nymaterialismen (New Materialism) är Karen Barad, Rosi Braidotti och Stacey Alaimo men benämningen har mötts av befogad kritik då delar av denna strömning inte alls är särskilt ”nya” utan bygger på redan etablerad kunskap framför allt inom indigen forskning.
- 6 Robin Wall Kimmerer, *Gathering Moss. A Natural and Cultural History of Mosses* (Corvallis: Oregon State University Press, [2003] 2016), 13, 65, 77.
- 7 Mattias Fyhr, *De mörka labyrintherna. Gotiken i litteratur, film, musik och rollspel* (Lund: ellerströms, 2009), 182. Se även Mattias Fyhr, *Skitigt vackert mörker. Om Mare Kandre*, (Lund: ellerströms, 2012).
- 8 Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (Durham: Duke University Press, 2007), 160.
- 9 Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* (New York: Columbia University Press, 2011), 246. Braidotti använder interaktion men med Barad i åtanke byter jag ut detta mot intra-aktion.
- 10 Eva Ekselius, ”En märklig debutant”, *Dagens Nyheter*, 1983-10-30; Madeleine Grive, ”Inget står emot mig”. Samtal med Mare Kandre”, *90TAL* 9 (1993), 13–20.
- 11 Johanna Lindbo, ”Sprungna ur jorden. De porösa relationerna mellan landskap, växttid och tillblivelse i Mare Kandres prosa”, *Edda* 108 (2021:1), 48–62, <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2021-01-05>.
- 12 Kandre, *I ett annat land*, 12.
- 13 Timothy Clark, *Literature and the Environment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 25f.
- 14 Kandre, *I ett annat land*, 10.
- 15 Erik van Ooijen, ”Regio alpina sterilis. Sten Selander i fjällen”, i *Norrlandslitteratur. Ekokritiska perspektiv*, Peter Degerman, Anders E. Johansson & Anders Öhman red. (Göteborg: Makadam, 2018), 70–93, citat 76.
- 16 Kandre, *I ett annat land*, 11. Observera att protagonisten nu benämns som Barnet med versal då inget annat namn ges i romanen.
- 17 Jeffrey Jerome Cohen, *Stone. An Ecology of the Inhuman* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2015), 91.
- 18 Serenella Iovino, ”Bodies of Naples. Stories, Matter, and the Landscapes of Porosity” i *Material Ecocriticism*, Serenella Iovino, Serpil Oppermann red. (Bloomington: Indiana University Press, 2014), 97–113.
- 19 Nancy Tuana, ”Viscous porosity: witnessing Katrina”, i *Material Feminism*, Stacey Alaimo och Susan Hekman red. (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 188–213, 203.
- 20 Iovino, ”Bodies of Naples”, 103.
- 21 Cohen, *Stone*, 78f.
- 22 Barad, *Meeting the Universe Halfway*, 128.
- 23 Kandre, *I ett annat land*, 10.

- 24 Camilla Asplund Ingemark, "The Chronotope of Enchantment", *Journal of Folklore Research* 43 (2006:1), 9.
- 25 Kandre, *I ett annat land*, 10.
- 26 Kandre, *I ett annat land*, 12.
- 27 Kandre, *I ett annat land*, 12.
- 28 Kandre, *I ett annat land*, 11.
- 29 Clark, *Literature and the Environment*, 25f.
- 30 Kandre, *I ett annat land*, 13.
- 31 Toni Morrison, *Playing in the Dark* (New York: Vintage Books, 1993), 33, 59.
- 32 Therese Svensson, *Vithetens koagulerade hjärta. Om avkoloniserande läsningars möjlighet* (diss. Göteborgs universitet: 2020), 240.
- 33 Stig Dagerman, *De dömdas ö*, 12. Se även Rikard Apelgren, *En dröm i Lagarnas hus. Ögonblicket, människan och det transcendenta. Studier i Stig Dagermans diktning* (diss. Stockholms universitet: Stockholm University Press, 2010), 90 där Apelgren läser karaktären Egmonts självmord som en "väg till kosmisk hemkomst".
- 34 Dagerman, *De dömdas ö*, 142.
- 35 Cohen, *Stone*, 54.
- 36 Dagerman, *De dömdas ö*, 86.
- 37 Agneta Pleijel, "Djuret och skräcken. En studie i Stig Dagermans författarskap", *Samlaren* 86 (1965), 109.
- 38 van Ooijen, "Regio alpina sterilis", 76.
- 39 Tom Karlsson, *Vägvisare in i natten. Stig Dagermans litterära projekt* (Åbo: Åbo Akademi, 1994), 28.
- 40 Diana Coole och Samantha Frost, "Introducing the new materialisms", i *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, Diana Coole och Samantha Frost red. (Durham: Duke University Press, 2010), 9.
- 41 Aldo Leopold, *A Sand County Almanac and Sketches here and there* (Oxford: Oxford University Press, [1949] 1968) 129.
- 42 Greg Cajete, "Look to the Mountain", i *Applied Ethics. A Multicultural Approach*, Larry May, Jill B. Delsion red. (New York: Routledge, 2017), 558.
- 43 Björn Billing, *Utsikt från en bergstopp. Jean-Jaques Rousseau och naturen* (Lund: Ellerströms, 2017).
- 44 Billing, *Utsikt från en bergstopp*, 86.
- 45 Billing, *Utsikt från en bergstopp*, 76.
- 46 Dagerman, *De dömdas ö*, 70f.
- 47 Sten Putz Moslund, *Literature's Sensuous Geographies. Postcolonial Matters of Place* (London: Palgrave, 2015), 89.
- 48 Hans Biedermann, *Symbollexikonet* (Stockholm: Forum 1991), 191.
- 49 Anne Heith, *Experienced Geographies and Alternative Realities. Representing Sapmi and Meännaá* (Göteborg: Makadam, 2020), 22.
- 50 Kandre, *I ett annat land*, 10.
- 51 Kandre, *I ett annat land*, 12.
- 52 För tidigare forskning som behandlat *De dömdas ö* utifrån ett delvis idépolitiskt perspektiv se Lotta Lotass *Friheten meddelad. Studier i Stig Dagermans författarskap* (diss. Göteborgs universitet: 2002) och Hans Sandberg "De dömdas ö – en politisk idéroman", *Samlaren* 93 (1972).
- 53 Apelgren, *En dröm i lagarnas hus*, 97.
- 54 Erin James, *The Story World Accord. Econarratology and Postcolonial Narratives* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2015) 26.